Вранішня заграва тільки що починає забарвлювати небосхил над Сапун-горою; темно-синя поверхня моря вже скинула з себе морок ночі й чекає першого променя, щоб заграти веселим блиском; з бухти тягне холодом і туманом; снігу нема — все чорне, але вранішній гострий мороз хапає за обличчя і тріщить під ногами, і далекий нестихаючий гул моря, який зрідка переривають розкотисті постріли в Севастополі, тільки й порушує ранкову тишу. На кораблях глухо б'є восьма склянка.

На Північній 1 денна діяльність потроху починає заміняти спокій ночі: де відбулася зміна вартових, побризкуючи рушницями; де лікар уже спішить до

о

1 Північна (сторона) — назва північного берега Севастопольської бухти.

госпіталю; де солдатик виліз із землянки, миє зледенілою водою засмагле обличчя і, обернувшись на схід сонця, де вже завжевріло, швидко хрестячись, молиться богу; де висока важка верблюжа мажара із скрипом потяглася на кладовище ховати закривавлених покійників, яких у ній мало не до верху накладено... Ви підходите до пристані — особливий запах кам'яного вугілля, гною, вологості і яловичини вражає вас; тисячі всіляких речей — дрова, м'ясо, тури борошно, залізо тощо — купою лежать біля пристані; солдати різних полків, з мішками й рушницями, без мішків і без рушниць, товпляться тут, курять, сваряться, перетаскують вантажі на пароплав, який, димлячи, стоїть біля помосту; вільні ялики, повні всякого люду — солдатів, моряків, купців, жінок — причалюють і одчалюють від пристані.

— На Графську 2, ваше благородіє? Будьте ласкаві,— пропонують вам свої послуги два чи три відставних матроси, встаючи з яликів.

Ви обираєте той, що до вас 'ближче, ступаєте через напівзогнилий труп якоїсь гнідої коняки, що тут у грязюці лежить біля човна, і проходите до стерна. Ви одчалили від берега. Навколо вас блискуче вже під ранішнім сонцем море, спереду — старий матрос у верблюжому пальті і молодий білоголовий хлопець, які мовчки з заповзяттям працюють веслами. Ви дивитесь і на смугасті громаддя кораблів, близько й далеко розсипаних по бухті, і на чорні невеличкі цятки шлюпок, що рухаються по блискучій блакиті, і на гарні світлі будівлі міста, забарвлені рожевим про-

1 Тури — особливої форми плетениці з прутів; їх вживали для укріплень.

2 Графська — пристань на Південній стороні Севастополя.

мінням ранішнього сонця, що їх видно по тож бік, і на піняву білу лінію бону 1 та затоплених кораблів, від яких де-не-де сумно стирчать чорні кінці щогл, і на далекий ворожий флот, що маячить на кришталевому горизонті моря, і на піняві струмені, в яких стрибають соляні бульбашки, що їх збивають весла; ви слухаєте рівномірні звуки ударів весел, звуки голосів, що по воді долинають до вас, і величні звуки стрільби, що, як вам здається, посилюється в Севастополі...

Не може бути, щоб від думки, що й ви в Севастополі, не прохопилися в душу вашу почуття якоїсь мужності, гордощів і щоб кров не почала швидше струмувати у ваших жилах...

— Ваше благородіє! прямо під Кістентина2 держіть,— скаже вам старий матрос, обернувшись назад, щоб перевірити напрямок, якого ви надаєте човнові,— праворуч стерно.

— А на ньому і гармати ще всі,— зауважить біловолосий хлопець, пропливаючи повз корабель і розглядаючи його.

— Аякже: він новий, на ньому Корнілов 3 жив,— зауважить старий, теж позираючи на корабель.

— Ич, де розірвало! — скаже хлопчик по довгій мовчанці, поглядаючи на білу хмаринку диму, що розходиться, враз появившись високо над Південною бухтою разом з різким звуком вибуху бомби.

— Це він з нової батареї ниньки палить,— додасть старий, байдуже попльовуючи на руку.—

<>

■Бон — плавуче загородження з колод, сіток або канатів, що захищає вхід у бухту від ворожих суден.

2 Корабель "Константин". (Прим. Л. М. Толстого).

3 К о р н і л о в В. О. (1806 — 1854) — російський віце-адмірал, що очолював під час Кримської війни оборону Севастополя.

Ану наляж, Мишко, баркас випередимо.— І ваш ялик швидше посувається вперед по широкій хвилі бухти, справді випереджає важкого баркаса, на якому навалено якихось лантухів і нерівно веслують невправні солдати, і пристає між безліччю причалених всякого роду човнів до Графської пристані.

На набережній гамірливо ворушаться юрби сірих солдатів, чорних матросів і барвистих жінок. Жінки продають булки, російські дядьки з самоварами вигукують: збитень гарячий і тут-таки на перших східцях валяються заіржавлені ядра, бомби, картечі й чавунні гармати різних калібрів. Трохи далі великий майдан, де валяються якісь величезні бруси, гарматні станки, сплять солдати; стоять коні, вози, зелені гармати і ящики, піхотні козла; снують солдати, матроси, офіцери, жінки, діти, купці; їздять вози з сіном, з лантухами та з бочками;

подекуди проїдуть козак і офіцер верхи, генерал на дрожках. Праворуч вулиця загороджена барикадою, на якій в амбразурах стоять якісь маленькі гармати, а біля них сидить матрос, покурюючи люльку. Ліворуч гарний будинок з римськими цифрами на фронтоні2, під яким стоять солдати й закривавлені носилки,— скрізь ви бачите неприємні сліди військового табору. Перше враження ваше неодмінно дуже неприємне: дивна мішанина табірного і міського життя, гарного міста й брудного бівуаку не тільки не гарна, але здається огидним безладдям; вам навіть здасться, що всі перелякані, метушаться, не знають, що робити. Але вдивіться ближче в обличчя цих людей, що рухаються навколо вас, і ви зрозумієте зовсім інше. Подивіться хоч би на

о

1 Збитень — гарячий напій на меду з прянощами.

2 Ідеться про будинок "Благородного Зібрання" в Севастополі, де був головний перев'язний пункт.

цього фурштатського солдатика що веде напувати якусь гніду тройку і так спокійно мугиче собі щось під ніс, що, очевидно, він не заблудить серед цього різнорідного натовпу, який для нього й не існує, але що він виконує свою справу, хоч би яка вона була — напувати коней чи тягати гармати,— так само спокійно, і самовпевнено, і байдуже, неначе б усе це відбувалося десь у Тулі чи в Саранську. Такий самий вираз читаєте ви й на обличчі того офіцера, що в бездоганно білих рукавичках проходить мимо, і на обличчі матроса, що курить, сидячи на барикаді, і на обличчі робочих солдатів, які з носилками ждуть на гайку колишнього Зібрання, і на обличчі тієї дівчини, що, боячись замочити своє рожеве плаття, по камінчиках перестрибує через вулицю.

Так! на вас неминуче чекає розчарування, якщо ви вперше в'їздите в Севастополь. Даремно ви будете шукати хоч на одному обличчі слідів хапливості, розгубленості чи навіть ентузіазму, готовності до смерті,

рішучості,— нічого цього нема: ви бачите буденних людей, спокійно зайнятих буденним ділом, тим-то, може, ви дорікнете собі за надмірну захопленість, засумніваєтеся трохи в справедливості поняття про геройство оборонців Севастополя, що склалося у вас за оповіданнями, описами і вигляду, та звуків з Північної сторони. Але перш ніж сумніватися, сходіть на бастіони, подивіться на оборонців Севастополя на самому місці оборони або, краще, зайдіть прямо навпроти в цей будинок, що був колись Севастопольським Зібранням і на гайку якого стоять солдати з носилками,— ви побачите там оборонців Севастополя,

О

1 Фурштатськжй солдат — солдат з обозної частини.

побачите там жахливі й сумні, великі й кумедні, але гідні подиву видовища, що підносять душу.

Ви входите до великої зали Зібрання. Тільки-но ви відчинили двері, вигляд і запах сорока чи п'ятдесяти ампутаційних і найтяжче поранених хворих, одних на ліжках, здебільшого на підлозі, раптом уражає вас. Не вірте почуттю, що затримує вас на порозі зали,— це недобре почуття,— йдіть уперед, не соромтеся того, що ви начебто прийшли дивитися на страждальників, не соромтеся підійти й поговорити з ними: нещасні люблять бачити людське співчутливе обличчя, люблять розповісти про свої страждання й почути слова любові й співчуття. Ви проходите посередині між постелями й шукаєте обличчя менш суворе й стражденне, до якого ви наважитеся підійти, щоб поговорити.

— Тебе куди поранено? — питаєте ви боязко й нерішуче в одного старого худючого солдата, який, сидячи на ліжку, стежить за вами добродушним поглядом і начебто запрошує підійти до себе. Я кажу: "боязко питаєте", бо страждання, крім глибокого співчуття, викликають чомусь страх образити і високу пошану до того, хто перетерпить їх.

— В ногу,— відповідає солдат; але якраз ви й самі помічаєте по бганках ковдри, що в нього ноги немає вище коліна.— Хвалити бога тепер,— додає він,— на виписку хочу.

— А давно вже тебе поранено?

— Та ось на шостий тиждень звернуло, ваше благородіє!

— Що ж, болить у тебе тепер?

— Ні, тепер не болить, нічого; тільки начебто в литці ниє, як на негоду, а то нічого.

— Як же це тебе поранило?

— На п'ятому баксіоні ваше благородіє, як перша бандировка 2 була: навів гармату, почав відходити, отаким маніром, до другої амбразури, він як ударить мене по нозі, немовби в яму ступнув. Зирк, а ноги нема.

— Невже боляче не було в ту першу хвилину?

— Нічого; тільки як гарячим чимось мене ткнули в ногу.

— Ну, а потім?

— І потім нічого; тільки як шкуру натягувати стали, то свербіло ніби. Воно найперше діло, ваше благородіє, не думати багато: як не думаєш, воно тобі й нічого. Все більше через те, що думає людина.

У цей час до вас підходить жінка в сіренькому смугастому платті і запнута чорною хусткою; вона втручається у вашу розмову з матросом і починає розказувати про нього, про його страждання, про важкий стан, в якому він був чотири тижні, про те, як, бувши пораненим, спинив

носилки, з тим щоб подивитися на залп нашої батареї, як великі князі розмовляли з ним і подарували двадцять п'ять карбованців, і як він сказав їм, що він знову хоче на бастіон, з тим щоб учити молодих, коли вже сам робити не може. Кажучи все це одним духом, жінка та дивиться то на вас, то на матроса, який, одвернувшись і начебто не слухаючи її, скубає в себе на подушці корпію 3, і очі в неї блищать якимось особливим захватом.

— Це хазяйка моя, ваше благородіє! — зауважує вам матрос з таким виразом, начебто каже: "Ви вже

1 Баксіон — перекручене слово "бастіон".

2 Бандировка — перекручене слово "бомбардировка".

3 Корпія — давній, що вже вийшов із вжитку, матеріал для перев'язування ран.

їй пробачте. Звісно, бабське діло — дурні слова говорить".

Ви починаєте розуміти оборонців Севастополя; вам стає чомусь совісно за самого себе перед цим чоловіком. Вам хотілося б сказати йому дуже багато, щоб висловити йому своє співчуття й подив; але ви не знаходите слів чи невдоволені з тих, які приходять вам на думку,— і ви мовчки схиляєтесь перед цією мовчазною, невідомою величчю й твердістю духу, цією соромливістю перед власною гідністю.

— Ну, дай бог тобі швидше поправитись,— кажете ви пораненому і спиняєтесь перед другим хворим, що лежить на підлозі і, як здається, в нестерпних стражданнях чекає смерті.

Це білявий, з пухлим і блідим обличчям чоловік. Він лежить навзнак, закинувши назад ліву руку, в позі, що виражає тяжке страждання. Сухий відкритий рот насилу випускає хрипке дихання; голубі олов'яні

очі закочені вгору, і з-під збитої ковдри висунутий остаток правої руки, обмотаний бинтами. Важкий запах мертвого тіла дужче уражає вас, і пожираючий внутрішній жар, що проймає всі члени страждальника, проймає начебто й вас.

— Що, він непритомний? — питаєте ви в жінки, яка йде за вами і ласкаво, як на рідного, дивиться на вас.

— Ні, ще чує, та дуже вже йому погано,— додає вона пошепки.— Я його сьогодні чаєм напувала —■ що ж, хоч і чужий, все ж треба жалощі мати,— то вже не пив майже.

— Як ти себе почуваєш? — питаєте ви його. Поранений повертає зіниці на ваш голос, але не

бачить і не розуміє вас.

— У серці г-горить.

Трохи далі ви бачите старого солдата, який міняє білизну. Обличчя й тіло в нього якогось коричневого кольору і худі, як кістяк. Руки в нього зовсім нема: її вилущено в плечі. Він сидить бадьоро, він поправився; але з мертвого, тьмяного погляду, жахливої худорби і зморщок на обличчі ви бачите, що це істота, яка вже вистраждала кращу частину свого життя.

З другого боку ви побачите на ліжку страдницьке, бліде й ніжне лице жінки, на якому грає на всю щоку гарячковий рум'янець.

— Це нашу матроску п'ятого числа в ногу зачепило бомбою,— скаже вам ваша провідниця,— вона чоловікові на бастіон обідати носила.

— Що ж, відрізали?

— Вище коліна відрізали.

Тепер, якщо нерви ваші міцні, пройдіть у двері ліворуч: у тій кімнаті роблять перев'язки й операції. Ви побачите там лікарів із закривавленими до ліктів руками й блідими понурими фізіономіями, заклопотаних біля ліжка, на якому з розплющеними очима і говорячи, як у маренні, безтямні, іноді прості й зворушливі слова, лежить поранений під впливом хлороформу. Лікарі зайняті огидною, але благодійною справою ампутацій. Ви побачите, як гострий, кривий ніж входить у біле здорове тіло; побачите, як з жахливим, пронизливим криком і прокльонами поранений раптом приходить до пам'яті; побачите, як фельдшер кине в куток відрізану руку; побачите, як на носилках лежить, у тій самій кімнаті, другий поранений і, дивлячись на операцію товариша, корчиться й стогне не так від фізичного болю, як від моральних страждань очікування,— побачите жахливі видовища, що вражають душу; побачите війну не в правильному, красивому і блискучому строї, з музикою й барабанним боєм, з розмаяними прапорами

і з генералами, що гарцюють на конях, а побачите війну в справжньому її вияві — в крові, в стражданнях, у смерті...

Виходячи з цього дому страждань, ви неодмінно відчуєте відрадне почуття, ви повніше вдихнете в себе свіже повітря, зазнаєте втіхи від свідомості власного здоров'я, але разом з тим у спогляданні цих страждань почерпнете свідомість своєї нікчемності й спокійно, без нерішучості підете на бастіони...

"Що означають смерть і страждання такого нікі чемного черв'яка, як я, в порівнянні із стількома смертями й стількома стражданнями?" Але вигляд чистого неба, блискучого сонця, красивого міста, відчиненої церкви й військового люду, що рухається Б різних напрямках, швидше поверне ваш дух у нормальний стан легковажності, дрібних турбот і захоплення самим лише теперішнім.

Назустріч трапиться вам, може, з церкви похорон якогось офіцера, з рожевою труною й музикою та розмаяними корогвами; до слуху вашого долинуть, може, звуки стрільби з бастіонів, та це не наведе вас на попередні думки; похорон здається вам дуже гарним войовничим видовищем, звуки — дуже гарними войовничими звуками, і ви не поєднаєте ні з цим видовищем, пі з цими звуками думки ясної, перенесеної на себе, про страждання й смерть, як ви це зробили на перев'язному пункті.

Проминувши церкву та барикаду, ви увійдете в найжвавішу внутрішнім життям частину міста. З обох боків вивіски крамниць, трактирів. Купці, жінки в капелюшках і хусточках, чепуристі офіцери — все говорить вам про твердість духу, самовпевненість, безпеку жителів.

Зайдіть до трактиру праворуч, якщо ви хочете послухати балачки моряків та офіцерів: там уже, певно, розповідають про сьогоднішню ніч, про Феньку, про бій двадцять четвертого про те, як дорого і негарно подають котлетки, і про те, як убито того-то й того-то товариша.

— Нехай його чорт візьме, як сьогодні в нас погано! — каже басом білявенький безвусий морський офіцерик у зеленому плетеному шарфі.

— Де у нас? — питає його інший.

— На четвертому бастіоні,— відповідає молоденький офіцер, і ви неодмінно з більшою увагою й навіть деякою пошаною подивитесь на білявенького офіцера

<>

1 24 жовтня 1854 року відбулася Інкерманська битва.

при словах: "на четвертому бастіоні". Його занадто велика безцеремонність, вимахування руками, гучний сміх і голос, що

здавалися вам нахабством, здадуться вам тим особливим бретерським 1 настроєм духу, що його набувають деякі молодики після небезпеки; та все ж ви подумаєте, що він почне вам розповідати, як погано на четвертому бастіоні від бомб та куль: аж ніяк! погано тому, що грязько. "Пройти на батарею не можна",— скаже він, показуючи на чоботи, вище литок в грязюці. "А в мене сьогодні найкращого комендора2 вбили, прямо в лоб уліпило",— скаже другий. "Кого це? Митюхіна?" — "Ні... Та що це, чи дадуть мені телятини? От каналії! — мовить він трактирному слузі.— Не Митюхіна, а Абросимова. Молодець такий — у шести вилазках був".

З другого кінця столу, за тарілками котлет з горошком і пляшкою кислого кримського вина, званого "бордо", сидять два піхотні офіцери: один, молодий, з червоним коміром і з двома зірочками на шинелі, розповідає другому, старому, з чорним коміром і без зірочок, про альминський бій3. Перший уже трохи випив, і з зупинок, які бувають 'В його розповіді, з нерішучого погляду, який виражає сумнів у тому, що йому вірять, і головне, що надто велика роль, яку він відігравав у всьому цьому, і надто все страшне, помітно, що він дуже одхиляється від точного виповідання істини. Та вам не до цих розповідей, які ви довго ще будете слухати у всіх кутках

О

1 Бретер — завзятий дуелянт.

2 Комендор — старший з обслуги біля гармат на військових кораблях.

3 Альминський бій — битва на річці Альмі 8 вересня 1854 року між російськими військами і військами Туреччини та її союзниці Франції.

Росії: ви хочете швидше йти на бастіони, саме на четвертий, про який вам так багато й так по-різному розповідали. Коли хтось говорить,

що він був на четвертому бастіоні, він говорить це з особливою приємністю й гордістю, коли хто каже: "Я йду на четвертий бастіон",— неодмінно помітні в ньому маленьке хвилювання або надто велика байдужість; коли хочуть покепкувати з когось, кажуть: "Тебе б поставити на четвертий бастіон"; коли зустрічають носилки й питають: "Звідки?" — найчастіше відповідають: "З четвертого бастіону". А взагалі існують дві зовсім різні думки про цей страшний бастіон: тих, які ніколи на ньому не були і які переконані, що четвертий бастіон е видима могила для кожного, хто піде на нього, і тих, які живуть на ньому, як білявенький мічман, і які, говорячи про четвертий бастіон, скажуть вам, сухо чи грязько там, тепло чи холодно в землянці і т. д.

За півгодини, що ви пробули в трактирі, погода встигла змінитися: туман, що стелився по морю, збився в сірі, нудні, вогкі хмари й закрив сонце; якась печальна наморозь сиплеться зверху і намочує дахи, тротуари й солдатські шинелі...

Проминувши ще одну барикаду, ви виходите з дверей праворуч і йдете вгору великою вулицею. За цією барикадою будинки по обидва боки вулиці безлюдні, вивісок нема, двері забиті дошками, вікна повибивані, де відбито ріг стіни, де пробито дах. Будівлі здаються старими ветеранами, що зазнали всякого горя та злигоднів, і начебто гордо й трохи презирливо дивляться на вас. Дорогою перечіпаєтеся ви через ядра, що валяються під ногами, натрапляєте на ями з водою, вириті в кам'яному грунті бомбами. По вулиці зустрічаєте ви й випереджаєте команди солдатів, пластунів офіцерів; зрідка зустрічаються жінка чи дитина, але жінка вже не в капелюшку, а матроска в старому кожушку і в солдатських чоботях. Проходячи далі вулицею і спустившись маленьким узвозом, ви помічаєте навколо себе вже не будинки, а якісь дивовижні груди каміння, дощок, глини, колод; поперед себе на крутій горі бачите якийсь чорний простір, поперекопуваний канавами, і саме це попереду і є четвертий бастіон... Тут людей зустрічається ще менше, жінок зовсім не видно, солдати йдуть швидко, по дорозі трапляються краплі крові, і неодмінно зустрінете тут чотирьох солдатів з носилками і на носилках блідо-

жовтувате лице й закривавлену шинелю. Якщо ви спитаєте: "Куди поранено?" — носильники сердито, не обертаючись до вас, скажуть: в ногу чи в руку, якщо його поранено легко; або суворо промовчать, коли з-за носилок не видно голови і він уже помер чи тяжко поранений.

Недалекий свист ядра чи бомби, в той самий час, як ви почнете виходити на гору, неприємно вразить вас. Ви раптом зрозумієте, і зовсім інакше, ніж розуміли досі, значення тих звуків пострілів, що ви їх слухали в місті. Якийсь тихо-радісний спомин раптом блисне у вашій уяві; ваша власна особистість почне цікавити вас більше, ніж спостереження; у вас стане менше уваги до всього того, що вас оточує, і якесь неприємне почуття нерішучості раптом опанує вас. Незважаючи на цей підленький голос, що враз заговорив усередині у вас, коли ви побачили небезпеку, ви, якось особливо глянувши на солдата, який, вимахуючи руками і зісковзуючи з гори по рідкій

О

1 Пластуни — козакж-розвідники чорноморського козачого війська.

грязюці, риссю, сміючись біжить повз вас,— ви примушуєте мовчати цей голос, мимоволі випростовуєте груди, підіймаєте вище голову й деретеся наверх на слизьку глинисту гору. Тільки що ви трохи вилізли іга гору, праворуч і ліворуч од вас починають дзижчати штуцерні1 кулі, і ви, можливо, замислитесь, чи

по йти вам траншеєю, яка тягнеться паралельно з дорогою; але траншея ця наповнена такою рідкою, жовтою, смердючою грязюкою вище коліна, що ви неодмінно виберете дорогу по горі, тим більше, що ви бачите, всі йдуть по дорозі. Пройшовши кроків з двісті, ви виходите на зритий, грязький простір, оточений з усіх боків турами, насипами, погребами, платформами, землянками, на яких стоять великі чавунні гармати й правильними купами лежать ядра. Все це "дасться вам нагромадженим без будь-якої мети, іпГизку й ладу. Де на батареї сидить

купка матросі її; де посеред площадки, до половини потонувши и грязюці, лежить розтрощена гармата; де піхотний О

1 Штуцер — коротка нарізна рушниця.

солдатик з рушницею переходить через батареї й на-ледве витягує ноги з липкої тванюки. Але скрізь, з усіх боків і в усіх місцях, бачите черепки, бомби, що не розірвалися, ядра, сліди табору, і все це затоплене в рідкій, липкій тванюці. Як вам здається, недалеко від себе чуєте ви удар ядра, з усіх боків, здається, чуєте різні звуки куль — то вони дзижчать, як бджоли, то свистять, летять швидко чи вищать, як струна,— чуєте жахливий гуркіт пострілу, що потрясає всіх вас і що здається вам чимось жахливо страшним.

"Так ось він, четвертий бастіон, ось воно, це страшне, справді жахливе місце!" — думаєте ви собі, пойняті маленьким почуттям гордості й великим почуттям притлумленого страху. Та розчаруйтеся: це ще не четвертий бастіон. Це Язонівський редут 1 — місце більш-менш безпечне й зовсім не страшне. Щоб іти на четвертий бастіон, візьміть праворуч, цією вузькою траншеєю, якою, нагнувшись, побрів піхотний солдатик. По траншеї цій зустрінете ви, може, знову носилки, матроса, солдатів з лопатами, побачите провідники мін, землянки в тванюці, в які, зігнувшись, можуть влізти тільки двоє людей, і там побачите пластунів чорноморських батальйонів, котрі там перезуваються, їдять, курять люльки, живуть, і побачите знову скрізь ту саму смердючу тванюку, сліди табору й покинутий чавун у всякому вигляді. Пройшовши ще кроків триста, ви знову виходите на батарею — на площадку, пориту ямами і обставлену

о

1 Редут — замкнене квадратне або багатокутне польове укріплення, обведене земляним валом і ровом, підготовлене для самостійної оборони.

турами з насипаною землею, гарматами на платформах і земляними валами. Тут побачите ви, МОЯЇЛИВО, чоловік п'ять матросів, що грають у карти під брустверо̀м, і морського офіцера, який, помітивши в вас нову людину, допитливу, охоче покаже вам своє господарство і все, що вам може бути цікавим. Цей офіцер так спокійно скручує цигарку з жовтого паперу, сидячи на гарматі, так спокійно походжає від однієї амбразури до другої, так спокійно, без найменшої афектації говорить з вами, що, незважаючи на кулі, які частіше, ніж досі, дзижчать над вами, ви самі стаєте спокійним і уважно розпитуєте й слухаєте офіцерові розповіді. Цей офіцер розповість вам,— але тільки, якщо ви його розпитаєте,— про бомбардування п'ятого числа розкаже, як на його батареї тільки одна гармата могла діяти, і з усієї обслуги залишилося вісім чоловік, і як усе-таки на другий ранок, шостого, він палив 2 з усіх гармат; розкаже вам, як п'ятого влучила бомба в матроську землянку і поклала одинадцять чоловік; покаже вам з амбразури ворожі батареї й траншеї, які не далі тут, як за тридцять-сорок сажнів. Одного я боюся, що під впливом дзижчання куль, висовуючись з амбразури, щоб подивитися на ворога, ви нічого не побачите, а якщо побачите, то дуже здивуєтесь, що цей білий кам'янистий вал, який так близько від вас і на якому спахують білі димки, цей самий білий вал і є ворог — він, як кажуть солдати і матроси.

Навіть дуже можливо, що морський офіцер, щоб похизуватися або просто гак, заради власної втіхи,

❖

1 5 жовтня 1854 року було перше бомбардування Севастополя союзними військами.

2 Моряки всі кажуть палити, а не стріляти. (Прим. Л. М. Толстого).

захоче при вас постріляти трохи. "Послати комендора і обслугу до гармати",— і чоловік з чотирнадцять жваво, весело, хто ховаючи в кишеню люльку, хто дожовуючи сухар, постукуючи підкованими

чобітьми по платформі, підійдуть до гармати й зарядять її. Вдивіться в обличчя, в постави і в рухи цих людей: у кожній зморшці цього засмаглого вилицюватого обличчя, в кожному м'язі, в ширині цих плечей, у товщині цих ніг, взутих у величезні чоботи, в кожному русі, спокійному, твердому, неквапливому, видно ці головні риси, що становлять силу росіянина,— простоти й упертості; але тут на кожному обличчі здається

вам, що небезпека, злоба й страждання війни, крім цих головних ознак, проклали ще сліди усвідомлення своєї гідності й високої думки та почуття.

Раптом жахливий гуркіт, стрясаючи не самі вушні органи, а всю істоту вашу, вражає вас так, що ви здригаєтеся всім тілом. Слідом за тим ви чуєте, як, віддаляючись, свистить снаряд, і густий пороховий дим повиває вас, платформу й чорні постаті матросів, що рухаються по ній. З приводу цього нашого пострілу ви почуєте різні міркування матросів і побачите їхнє захоплення й вияв почуття, якого ви не сподівалися бачити, можливо,— це почуття люті, помсти ворогові, яке криється в душі у кожного. "В самісіньку абразуру влучило; здається, убило двох... он понесли",— почуєте ви радісні вигуки. "А ось він розсердиться: зараз пустить сюди",— сканує хтось; і справді, скоро слідом за цим ви побачите попереду себе блискавку, дим; вартовий, що стоїть на бруствері, гукне: "Гарма-а-та!" І слідом за цим повз вас вискне ядро, гупнеться на землю й воронкою підкине навколо себе бризки грязі та каміння. Батарейний командир розсердиться за це ядро, накаже зарядити .фугу й третю гармати, ворог теж почне відповідати нам, і вас опанують цікаві почуття, почуєте й побачите цікаві речі. Вартовий знову вигукне: "Гармата!" — і ви почуєте той самий звук і удар, ті самі бризки, або вигукне: "Маркела!" 1 — і ви почуєте рівномірне, досить приємне й таке, з яким важко поєднується думка про жахливе, посвистування бомби, почуєте це посвистування, що наближається до вас і прискорюється, тоді побачите чорну кулю, удар об землю, відчутний, дзвінкий вибух бомби. Із свистом і виском

1 Мортира. (Прим. Л. М. Толстого).

розлетяться потім осколки, зашурхотить у повітрі каміння, і забризкає вас гряззю. Від цих звуків вас пойме дивне почуття насолоди і разом страху. В ту хвилину, як снаряд, ви знаєте, летить на вас, вам неодмінно спаде в голову, що снаряд той уб'є вас; але почуття самолюбства підтримує вас, і ніхто не помічає ножа, що крає вам серце. Та зате, коли снаряд пролетів, не зачепивши вас, ви оживаєте, і якесь відрадне, невимовно приємне почуття, але тільки на мить, опановує вас, так що ви знаходите якусь особливу принаду в небезпеці, у цій грі життям і смертю; вам хочеться, щоб іще й ще та ближче впали біля вас ядро чи бомба. Але ось іще вартовий прокричав своїм гучним, низьким голосом: "Маркела!", іще посвистування, удар і вибух бомби; але разом з цим звуком вас вражає стогін людини. Ви підходите до пораненого, який, у крові й багні, має якийсь дивний нелюдський вигляд, одночасно з носилками. У матроса вирвано частину грудей. У перші хвилини на забризканому багном обличчі його видно самий переляк і якийсь удаваний передчасний вираз страждання, властивий людині в такому стані; але в той час, як йому приносять носилки, і він сам на здоровий бік лягає на них, ви помічаєте, що вираз цей змінюється на вираз якогось захвату і високої, невисловленої думки: очі горять яскравіше, зуби стискаються, голова із зусиллям підводиться вище; і в той час як його підіймають, він спиняє носилки і насилу, тремтячим голосом каже до товаришів: "Вибачайте, братці!" — ще хоче сказати щось, і видно, що хоче сказати щось зворушливе, але повторює тільки ще раз: "Вибачайте, братці!" В цей час товариш-матрос підходить до нього, надіває кашкет на голову, яку підставляє йому поранений, і спокійно, байдуже вимахуючи руками, вертається до своєї гармати. "Отак щодня якихось

чоловік сім чи вісім",— каже вам морський офіцер, відповідаючи на вираз жаху, що відбивається на вашому обличчі, позіхаючи й скручуючи цигарку з жовтого паперу...

Отже, ви бачили оборонців Севастополя на самому місці оборони і йдете назад, чомусь не звертаючи ніякої уваги на ядра й кулі, що не перестають свистати по всій дорозі до зруйнованого театру,— ідете із спокійним, піднесеним духом. Головне, відрадне переконання, яке ви винесли,— це переконання в неможливості захопити Севастополь, і не лише захопити Севастополь, а похитнути хоч де-небудь силу російського народу,— і цю неможливість бачили ви не в цій безлічі траверсів брустверів, хитросплете-них траншей, мін та гармат, одних на одних, з яких ви нічого ие зрозуміли, але бачили її в очах, мові, заходах, у тому, що зветься духом оборонців Севастополя. Те, що вони роблять, роблять вони так просто, так малонапруяїеио й настійливо, що, ви переконані, вони ще можуть зробити в сто разів більше... вони все можуть зробити. Ви розумієте, що почуття, яке змушує працювати їх, не є те почуття дріб'язковості, марнославства, безпам'ятпості, що охоплювало вас самих, але якесь інше почуття, владніше, що зробило з них людей, котрі так само спокійно живуть під ядрами, за ста випадковостей смерті замість однієї, якої не минути всім людям, і живуть за цих умов у безперервній праці, пильнуванні й

бруді-

1 Траверс — поперечний насип в окопах, траншеях і ходах сполучення для захисту від поздовяшього рушничного га артилерійського вогню.

Заради хреста, заради назви, через погрози не можуть прийняти люди цих жахливих умов: повинна бути інша, висока спонукальна причина. І ця причина е почуття, яке рідко проявляється, сором'язне в росіянина, але таке, що лежить у глибині душі в кожного,— любов до вітчизни. Тільки тепер розповіді

про перші часи облоги Севастополя, коли в ньому не було укріплень, пе було війська, не було фізичної змоги втримати його, і все ж таки не було ані найменшого сумніву, що він не віддасться ворогові,— про часи, коли цей герой, гідний стародавньої Греції,— Корнілов, об'їжджаючи війська, казав: "Умремо, хлопці, а не віддамо Севастополя",— і наші росіяни, нездатні до фразерства, відповідали: "Умремо! ура!" — тільки тепер розповіді про ті часи перестали бути для вас прекрасною історичною легендою, а стали дійсністю, фактом. Ви ясно зрозумієте, уявите собі тих людей, яких ви щойно бачили, тими героями, які в ті тяжкі часи не занепали, а підносилися духом і з насолодою готувалися до смерті, не за місто, а за вітчизну. Надовго залишить у Росії великі сліди ця епопея Севастополя, що її героєм був народ російський...

Уже вечоріє. Сонце перед самим заходом вийшло з-за сірих хмар, що вкривають небо, і враз багряним світлом освітило лілові хмари, зеленувате море, вкрите кораблями й човнами, що колишуться на рівних широких хвилях, і білі будівлі міста, і люд, що снує вулицями. По воді линуть звуки якогось старовинного вальса, що його грає полкова музика на бульварі, і звуки пострілів з бастіонів, що дивно вторують їм.

Севастополь. 1855 року, 25 квітня